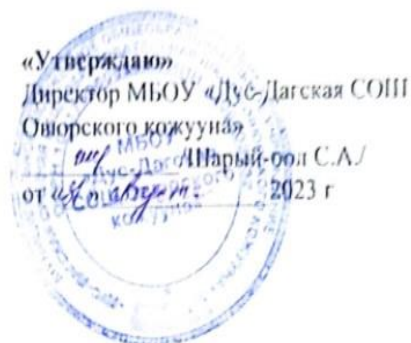

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Дус-Дагская средняя общеобразовательная школа Овиорского кожууна»

«Согласовано»
Заместитель директора по УВР
Седен-оол С.В. /Седен-оол С.В./
от «*27*» *августа* 2023 г

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

«Семейная педагогика»

Класс: 10
Количество занятий в неделю: 1
Количество часов в год: 34
Направление программы:
Срок реализации: 1 год

Разработала: Осурбай Айлан Дас-ооловна, учитель родного языка и литературы

2023-2024 уч.г.

Тайылбыр бижик

Амгы үеде хөй национал күрүнелер боттарының шаандакы төөгүлүг эрги аттарын, бурунгу өгбелерден дамчып келген ёзу-чаңчылдарын катап эгидип, аныяк өскенни чонунга дөмей овор-дүрзүлүг, аажы-чаңныг, мөзү-шынарлыг кылдыр кижизидеринче улуг сагышты салып эгелээн.

Бистиң республикада байдал база ындыг. Аңаа Тыва деп бурунгу адын эгиткен, ону кайы-даа дылга ынчаар адаар база бижиир деп шиитпирлээн. Уттундуруп бар чыткан чаңчылдарны эгидип, оларны чыып бижип, катап тургузуп турар, оларны өг-бүлеге, өөредилге черлериниң чада бүрүзүнде өөредилге-кижизидилгелиг ажилга калбаа-биле ажыглап эгелээн. Ол ажил дээштиг, үре-түңнелдиг болуп турар, чүге дээрге улустун ёзучаңчылдары чоннун мерген угаанын, аажы-чаңын, тускай шынарларын болгаш уруглар кижизидер талазы-биле чыгдынган арга-дуржулгазын шыгжап илереткен болур.

Бүгү чүве өг-бүледен эгелээр. Ада-иези, өгбелери ажы-төлдүн угу, дөзү болурундан аңгыда, уругларның мөзү-шынарын хевирлеп, оларның угаан-медерелин сайзырадып, сөс-домаан чечен-мерген, чедингир кылдыр өөредир болгай. Өг-бүлениң уруглар кижизидеринге, ажил-агыйга өөредиринге, чуртталгага белеткээринге салдары улуг, харыысалгалыг деп чүве кижини төрелгетениниң сайзыралының эге чадазындан эгелээни билдингир. Ынчангаш өг-бүле – уруглар кижизидер эртемниң тыптып келгениниң эге үндезини болуп, сайзырал, чадалар аайы-биле ооң арга-дуржулгазы калбарып, нептереп эгелээн болгаш амгы үеде база-ла ол хүлээлгелерни күүседип турар.

Аныяк өскенниң угаан-медерелиниң база мага-бодунун быжып сайзыраар үеги 16- 17 харлыында оларга өг-бүле, өгбелер, аныяк өг-бүле, ажы-төл азыраар дугайында билиглер эргежок чугулазын барымдаалааш, школаның 11 класстарына «Өг-бүле педагогиказы» деп эртемни өөредирин шиитпирлээн.

Ооң кол сорулгазы мындыг:

- 1.Өөреникчилерге ада-өгбелерин, угун, дөргүл-төрелдерин таныштырып, ындыг уткалыг кол билиглерни бээри;
2. Ада-ие, ха-дуңма, өг-бүле дугайында билиглерни, оларның кижиниң чуртталгазынга, салым-хуузунга дээштиин, салдарын өөреникчилер угаап, билип, шингээдири;
3. Өөреникчилерни өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказы-биле, национал аажы-чаңга өөредири, мөзү-бүдүштү хевирлээриниң угланышкыннары, аргалары-биле таныштырары;
4. Бо өөредилгелиг эртемниң дузазы-биле аныяк өскенде тускай мөзүшынарны, овор-хевирни дүрзүлээри, эштеп чазаары болуп турар. Чижээ, тывазыг даштыкы хевир, тыва

ёзу-чаңчылдарга кижизидип каан аажы-чаң, хоруглуг чүүлдерни билир, ону шингээдип алган, эки корум-чурумнуг, топтуг-томаанныг өске-даа шынарларлыг кижиге;

5. База-ла бо эртемниң дузазы-биле ада-иезинге, дөргүл-төрелдеринге, хадунмазынга ынак боорун кижизидери. Ылаңгыя кол сорулга-ие кижиге, кыс кижиге мөгейип, чалбарып, оларны камгалап, карактап чоруур кылдыр кижизидери, ындыг байдалды кол нуруузунда оол уругларга хамаарыштырар херек;

6. Кол сорулганың бирээзи – үстүкү класстарның өөреникчилерин өг-бүле чуртталгазынга белеткеп, ол дугайында делгеренгей билиглерни бээри болур. Бо айтырыгга хамаарыштыр тускай эге бижиттинген.

Эртемни 10 класска өөренир, неделяда 1 шак, шупту 34 шак көрдүнген.

Программаның тургузуу:

10-гу класска өөренир чүүлдер:

1. Өг-бүле болгаш ажы-төл кижизидилгези – 12 шак.
2. Өг-бүле болгаш школаның кижизидилге ажылынга холбаазы – 8 шак.
3. Аныяк өскенни өг-бүле тударынга белеткээриниң айтырыглары – 10 шак.
4. Ниити катаптаашкын – 4 шак.

Үениң байдалына хамаарыштыр программада мындыг чүүлдерни киирген:

1) Башкының билиг бээр аргаларын база өөреникчилерниң билиг чедип алып аргаларын айтып, кичээлдин ийи хевирлерин тускайлаан. (Чижек хуваалданы көөр.)

Оларны ынчалдыр аңгылаан чылдагааны болза, бо эртемге өөредирде, теория кырынга өөренген чүүлдерни амыдырал-биле сырый холбаарын чугула деп санаан. Өөреникчилерниң угаан-бодалын сайзырадырда, эки-бакты ылгап билир кылдыр угаадырда, кичээлдерге оларның идепкейлиг чоруун чедип алып. Олар боттары хоойлудүрүмнерни, өг-бүле педагогиказынга хамаарышкан өске-даа ажилдарны холга тудуп өөренип, сайгарып, денээр ужурлуг. Ооң түңнелинде өөреникчилер экини шингээдип, бак чүведен чайлап билир кылдыр өөренген турар ужурлуг. Ындыг болганда өөреникчилер кичээлге башкының удуртулгазыбиле боттары ажилдаар, боданыр, түңнелди үндүрер апаар.

- 2) Башкыларның кичээнгейинге айтып каар база бир херек чүве – тема бүрүзүнүң соонда семинар кичээлдер эрттирер кылдыр көрдүнгени. Семинар бүрүзү дугаарлыг, чижек айтырыгларлыг болгаш хереглеп болур номнар даңзызын чыып тургузуп каан. Ындыг кичээлдерни эрттирери, оларга белеткенири тускай болур: айтырыгларны, номнар даңзызын башкы 1 неделя, 3–4 хүн бурунгаар берип каар, өөреникчилер харызын бижип, өске-даа чүүлдерни белеткеп алгаш, кичээлге харыылап тургаш, ажыглап болур. База эртемни өөренип тургаш, чүгле программада көрдүнген номнарны, кичээлдер, бот-

ажылдар хевирлерин ажыглаары албан эвес, оларны өскерттип, оон дээштиг солун кылып алыры – башкы бүрүзүнүн эргези боор.

І-ги эге

ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ТАЙЫЛБЫРЛАР, КОЛ БИЛИГЛЕР

Өг-бүле педагогиказын школага өөрөнгөн херээ чүл деп делгереңгей тайылбырны бербишаан, мындыг билиглерни бээр: өг-бүле педагогиказы деп чүл, ол канчап тыптып келгенил, канчаар үндезилеттингенил, улусчу педагогика-биле холбаазы, ылгалыр чүүлү, кады шиитпирлээр айтырыглары.

Ооң эртемниг үндезиннери – эмчи эртеми, психология, анатомия, физиология, философия, социология, ниити база назы-хар педагогиказы болгаш оон-даа өске эртемнер. Өг-бүле педагогиказының кол билиглери: өгге кижизидилге, өөредилге (тывылган төөгүзү азы дөзү – кижилерниң ажыл чепсектерин кылып өөренип алганы, ол дуржулганы салгалдарга дамчыдып, аңаа өөредириниң чугула апарганы), өгбелер, ада-иелер, төрелдер, ажы-төл, оларны божууру, доруктурары, өстүрери, сайзырадыры, кижини кылдыр кижизидери, баштайгы билиглерге өөредери, ук-ызыгуур, ызыгуур салгаары, салгалдар.

Кижиниң чуртталгазынга өг-бүле педагогиказының ужур-дузазы.

Семинар-кичээл: «Өг-бүле педагогиказының кол билиглери, сорулгалары, тывылган дөзү».

1. Өг-бүле педагогиказы деп чүл? Ооң дугайында аңгы-аңгы номнарда чүү деп бижээнил?

2. Өг-бүле педагогиказының кол сорулгаларын адаар, ону чижектер ажыглап тургаш, делгереңгей тайылбырлаар.

3. Өг-бүле педагогиказының тывылган дөзү, улусчу педагогика-биле холбаазы, оларны номдан, солуннардан алган чижектерге үндезилээш тайылбырлаары. 4. Бодунуң өг-бүлезиниң дугайында дыңнадыг: тыптып келгени, төөгүзү, амгы үеде байдалы.

Кичээлдин практиктиг кезээ: өг-бүле «ыяжын» чурууру, ону тайылбырлаары. Семинарның айтырыгларындан шилип алгаш, илеткел, дыңнадыг (реферат) бижип болур. Аңаа база демдек салыр.

СЕМИНАРГА АЖЫГЛАП БОЛУР ЛИТЕРАТУРА:

1. Багыт-оол Б. Бижип кагбаан хоойлуус (ажы-төл кижизидилгезинге угаадыг домактар) // Шын, 1993, май 21, ар. 3. 2. Кенин-Лопсан. М. Тыва чаңчылдар // Шын, 1992, ноябрь 21, ар. 3. 3. Монгуш Х. Улусчу чаңчылдарга кижизидээл // Шын, 1993, авг. 10, ар. 3. 4. Ооржак С. Өг-бүле – кижизидилгениң үндезини // Эне сөзү, 1992, № 37, ар. 1. 5. Ондар Б. Тыва чаңчылдарга даянып алгаш // Шын, 1993, фев. 8, ар. 2. 6. Салчак К. Б., Салчак Ј. П. Тываларның улусчу педагогиказы. — Кызыл, 1986.

II-ги эгe

ӨГБЕЛЕР, ДӨРГҮЛ-ТӨРЕЛДЕР, ТӨРЕЛ БӨЛҮКТЕР

Өгбелер дугайында делгеренгей билиглер: тываларның тос ада угундан бээр төрелдежири, өгбелер, бурунгу өгбелер, эрте-бурунгу өгбелер деп билиглер. Төрел бөлүктөр, оларның өг-бүлеге, тываларның чуртталгазынга салдары. Салгалдар дугайында билиг, салгалдар аразында холбаа, ооң кижизидилгелиг утказы. Аныяк салгал: уруглары, уругларының уруглары, оларны өгбелерге, төрел бөлүк-биле холбаалыг кылдыр өөредидири, оларның улуг салгалдың мурнунга хүлээлгелери. Тываларның өгбелерге, ада-иеге мөгеер чалбарыы, ёзулалдары, оларның кижизидилгелиг утказы, албан сагыыр ужурлары. Төрел бөлүктүн, төрелдериниң кыраан улузун, өскүс уругларны карактап дузалаары. Өгбелер, төрелдер – кижиниң дазылы, чуртталгазының эгези, ынчангаш оларның угун, төөгүзүн, аажы-чаңын, ёзу-чаңчылдарын, онзагай талаларын (овурхевиринде, мөзү-бүдүжүнде дөмей чүүлдерни) билири. Ие төрели. Ада төрели. «Ие төрели иштинге, ада төрели артынга хондурар» деп үлегер домактың өөредии. Төрел бөлүктүн ыдыы, чүдүүр ыяжы, суу, даа. Ону билири, сагыыры.

С е м и н а р-к и ч э э л: «Өгбелерим – ук дазылым»

1. Өгбелер деп кымнарыл? Тываларның төрелдежир чаңчылдары (чадаларын чуруп көргүзөр).
2. Чүге бис «Өгбелерниң угун уктаан» дижип чугаалажыр бис? (Ук-ызыгуур, ооң салгал дамчыыры.)
3. Эмчи эртеми (медицина), психология эртеми ук-ызыгуур дугайында кандыг билиглер берип, тайылбырлап турарыл?
4. Төрел бөлүктөр, оларның-биле холбаа, ооң ужур-дузазы.

Кичээлдин практиктиг кезээ: бодунуң угун өөренип, салгал «ыяжын» чурууру (ада-иениң киржилгези-биле).

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. Дадар О. Ук-ызыгуур, уя, салгал; Адыг-Түлүштер чыыжындан. //Шын, 1993, февраль 6, ар. 4.
2. Кенин-Лопсан М. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. 1994. Дөрткү эге, ар. 53–65.
3. Оюн С. Кижиниң ады – ооң төөгүзү // Шын, 1993, янв. 6, ар. 3. Ю
4. Соскал А. Чугаазының аяны «хемчиксиг» // Деткимче, 1993, янв. 27, ар. 2.
5. Чооду К-К. Акааларым – сояннарым // Шын, 1992, эгези 138 дугаар, төнчүзү июль 23, ар. 2, 4.

III эгe

ӨГ-БҮЛЕ: ТЫВЫЛГАНЫ, ТӨӨГҮЗҮ, КИЖИЗИДИКЧИ САЛДАРЫ

Бо айтырыгны өөредип тургаш, башкы мындыг билиглерни бээр: өг -бүле деп чүл, ооң тыптып келгени (бөлүк өг-бүледен эжеш өг-бүлеге чедир сайзыралы), өгбүлениң кол сорулгалары (ажы-төл бодарадыры, өстүрери болгаш өске-даа херээ).

Өг-бүлө болгаш ниитилел, оларның удур-дедир холбаазы.

Өг-бүлө тударының барымдаалары – өг-бүлениң хандырылгасы – өгленип турар улустуң өнчү-хөреңгизи, шалыңы, тускай эртеми, моральдыг талазы – ынакшыл, найырал, деткимче, дуза, өгленип турар улустуң бот -боттарынга тааржыры, кадыының байдалы, назы-хары.

Өг-бүлениң тургузуу: өгбелери, ада-иези, хан төрөөн улузу, төрелдери, төрел бөлүү, уруглары.

Өг-бүлениң кижизидикчи ажылының кол уткалары: назы-хар аайы-биле доруктуруары, азыраары, төрөөн дылынга өөредери, угаан сайзырадыры, шимченгир, авааңгыр, тудунгур кылдыр өөредери, баштайгы эртем-дөстүг билиглерге өөредери, күш-ажылга хандыкшыдары.

Төрөөн чуртка, бойдуска ынак кылдыр өөредери. Өгбелер чуртунга, төрөөн черинге могоери, чалбарыыры. Чараш, каас-шиник чүвөгө ынак кылдыр өөредери. Эвилең-ээлдек кылдыр, культурлуг аажы-чаңга өөредери. Хорудуглар, оларның кижизидикчи ужур-утказы. Ёзулалдар, чаңчылдар дугайында делгеренгей билиглерни өг-бүлөгө бээри, оларның утказы, ужуру, хевирлери.

Тыва өг-бүлө тударының чаңчылдары: хан болгаш чоок төрөл улус өгленмес, назы-хар хорудуу. Өнчү-хөреңги айтырыы, чаа өгнү тигериниң чаңчылдары; онзагай чүүлдери: хөй уругларлыы, төрелдежири, төрөл-бөлүк, өгбелер-биле холбаазы, аалдар аайы-биле чурттаары, доктаамал кожалары; чаңчыл болган ажил-агыйы – мал ажылы, тараа тарыыры, кодан ажылы, уругларны бо ажилдарга өөредери. Амгы тыва өг-бүлелер – суур, хоорайда, салгалдыг албан-хаакчыт (интеллигенция) өг-бүлелер, холушкак өг-бүлелер, орусчаан өг-бүлелер, ында уруглар кижизидилгезиниң онзагай байдалы. Ада-иелерниң, төрелдерниң эртембилии, салгал дамчыыры, ооң утказы. Ада-иелер болгаш өг-бүлө, оларның кижизидилгелиг салдары. Ада-иениң мөзү-шынары, оларның үлегериниң уругларга дээштии. Ада-иелерниң мөзү-шынарынга, даштыкы хевиринге негелделер. Өг-бүлө – уругларның өртээли, турлаа, кижизидилгениң төвү кылдыр ада-иениң тудары. Уругларның эки, шын кижизидилгези дээш ада-иениң чон, күрүне мурнунга харысалгазы. Конституция болгаш өске-даа хоойлуларда ол дугайын көргүскени. Уругларны корум-чурумга, хоойлу сагыырынга өөредери, маңа ада-иениң харысалгазы. Оор болгаш өске-даа үүлгедишкиннер кылганда, кижикандыг харысалгага кирерин, кандыг үүлелиг болурунун дугайында тайылбырлар.

Тыва өг-бүлениң кол кезээ – өгбелер, төрелдер, төрөл бөлүктөр. Уругларның салым-чаяанынга оларның киржилгези, салдары. Уругларның өг-бүлө, төрелдер мурнунга хүлээлгелери. Өгнүн улуг уруглары, оларның бичии дунмаларын азыраарынга киржилгези. Долу эвес, чарылган өг-бүлелер. Өскүс арткан уруглар. Мындыг таварылгаларда уруглар кижизидилгези, маңа төрелдерниң, төрөл бөлүктөрниң, өгбелерниң киржилгези, ооң ханы утказы. Тываларның уруг азыраар чаңчылы. Азыранды болгаш сурач уруглар. Оларга хамаарылга. «Кагдынган» уруглар. Өг-бүлөгө уруглар кижизидилгезинге туруп кээр чөрүшкөк айтырыглар, оларны шиитпирлээри. Өг-бүлө байырлалдары: төрүттүнген хүннер – бирги дою, 3 харлааны, 18 харлааны (баш хылбыктаары, назы четкениниң байыры), куда, ёзулалдыг кудалар дээш өске-даа. Амыдыралга болуушкуннар-биле холбашкан ёзулалдар (орнукшудулга, 7 хонук, 49 хонук, ...), оларның утказы.

Семинар-кичээл: «Өг-бүлө тургузуу, ниитилелге ооң ужур-дузазы».

1. Өг-бүле деп чүл, ооң тыптып, сайзырап келгени.
2. Өг-бүлениң кол сорулгазы, кижизидилге талазы-биле шиитпирлеп турар айтырыглары.
3. Өг-бүлениң тургузуу (салгалдар аайы-биле чуруп көргүзөр, тайылбырлаар.)
4. Тыва өг-бүле тударда албан сагыыр чаңчылдар, оларның ужур-утказы.
5. Тыва өг-бүлениң онзагай чүүлдери, оларның кижизидилгелиг утказы.
6. Ада-иелер, оларның моральдыг мөзү-шынары. Сөөлгү үеде тыва чонда тыптып келген багай чаңчылдар, оларны эдер талазы-биле кижизидилге ажылдары.

Кичээлдин практиктиг кезээ: Өг-бүле болгаш өг-бүлеге кижизидилге дугайында чүүлдерден солун, сеткүүл, номнардан делгеренгейи-биле чыыр. Тыва Республиканың Конституциязының эгелерин номчуп таныжар, шийгээдип алыр. АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. ТР-ниң Конституциязы (Үндезин Хоойлузу). – Кызыл, 1993, III эге, ар. 12-14, 25- 28 чүүлдери.
2. Кенин-Лопсан М. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. — Кызыл, 1994, II эге, ар. 36- 52.
3. Сандан 3. Кижини болуру чажындан. (Аас чогаалында чаңчылдар, оларның кижизидилгеге ужур-дузазы) // Тыв. аныяктары, 1990, окт. 30, ар. 4.
4. Чүлдүм Ч. а) Менди ёзулалы деп чүл? // Эне сөзү, 1991, № 1, ар. 2.
б) Олут чазаар ёзулал // Шын, 1991, авг. 6, ар.
4. в) Тыва аалга хүндүлел сагылгалары // Эне сөзү, 1992, янв. 8.
г) Хоруглуг сагылгалар // Эне сөзү, 1992, апр. 14, ар. 2.

Семинар - кичээл: «Амгы тыва өг-бүлелер, оларның онзагай чүүлдери»

1. Амгы тыва өг-бүлелерниң онзагай чүүлдери; хоорай-суурда өг-бүлелер, интеллигенция, арат ажылдыг, ажылчын өг-бүлелер.
2. Маргиналдар өг-бүлези, холушкак өг-бүлелер, оларның онзагай хевири.
3. Өг-бүлениң уругларга эртем-билиг, тускай мергежил чедип алырынга салдары. 4. Өг-бүлениң культуразы, ада-иелер, өгбелер, уруглар аразында харылзаазы, ону экижидериниң аргалары.
5. Амгы тыва өг-бүледе уруглар кижизидериниң кол айтырыглары.
6. Өг-бүле болгаш «берге» кижизиттинген ажы-төл. Оларны эде кижизидеринин. аргалары.

Бо кичээлдин база бир хевири – тускай эртем, мергежил дугайында чүүлдерни чыып тургаш, диспут-маргылдаа, конференцияны база эки ажылдыг, мурнакчы ада-ие, акылары, угбалары-биле ужуражылгаларны эрттирери болур. Ындыг таварылгада көрдүнген 4 шакты ийи үзүп алыр.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. Тыва АССР-де дылдар дугайында Тыва АССР-ниң Хоойлузу //Шын, 1991, янв. 16, ар. I.

2. Кенин-Лопсан М. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары, - Кызыл, 1994, III эге.
3. Ондар Р. Деткиир херек. (Аныяк өг-бүлелерге сүме.) // Тываның аныяктары, 1990, авг. 14.
4. Оюн С. Тыва аажы-чаңга канчаар өөредирил? (Ада-иелерге сүме) //Шын, 1994, май 17, ар. 2-3.
5. Ондар Ч. Өг-бүле харылзаалары. Психологтуң сүмези // Эне сөзү, 1992, июнь 3, ар. 1-2.
6. Седип Ш. Өөредип чораан // Сылдысчыгаш, 1934, февр. 9.

IV эге

АДА-ИЕ БОЛГАШ АЖЫ-ТӨЛ КИЖИДИДИЛГЕЗИ

Уруглар кижизидилгезинге ада-иениң хоойлу ёзугаар харысалгазы, хүлээлгелери, үлүү. Хоойлуда магадылаан өг-бүлениң, ие кижиниң, уругларның камгалалы. Өг-бүлеге күрүнениң дузазы. Ада кижии. Ооң өг-бүлеге, уругларының мурнунга хүлээлгелери, моральдыг овур-дүрзүзү, уругларның тыптып кээринге, өзеринге, сайзыраарынга, кижизидеринге, ажилга өөредиринге салдары. Ада кижии болгаш оол уруг. Ие кижии – өгнүң дазылы, ие кижиниң, кыс уругнуң, херэежен кижиниң ыдыктыгы, оларны хүндүлээри, оларны дорамчылап, бастып, бак сөглөп болбазы. Ие кижиниң уруглар кижизидеринге, өг-бүле тударынга салдары. Ие кижиниң ажилгыр, чымчак, чассыг, чемгир холдары. Аваның уругларынга, уругларның авазынга ынаа, ол ынакшылдың, дазылы, дөстери, салбактары, уругларның өзеринге, кижии болурунга салдары. Аваларның өпей ыры, уруглар кижизидилгезинге ооң салдары. Өг-бүлениң улуг уруглары, оларның бичии дунмаларын кижизидеринге киржилгези, үлүү. Херек апарганда ада-иезин солуп, дунмаларын азыраары. Өгбүлеге тургустунуп кээр тускай чүүлдер: бот-иелер, сурач уруглар, өскүс, чартык өскүс уруглар. Чоок төрелдериниң болгаш төрел-бөлүктерниң оларга чаңчыл болган хамаарылгазы. Соңгу ада. Оларның ажы-төл кижизидеринге салдары. Тываларның, уруг азыраар чаңчылдары, ооң ханы кижизиг утказы. Ажы-төл кижизидилгезиниң эртемниг үндезиннери – хар-назын хуваалдазы, ооң эртемниг ханы утказы, ол үелерде уругларның өзүп сайзыраары:

- а) Авазының хырнының иштинге үези (уругнуң боттанып тыптыры, өзүлдези). Ава болурунга белеткел.
- б) Чаш назын үези. Уругнуң төрүттүнгенинден эгелеп, 6 айлыынга чедир. («Ийи айлыында иезин таныыр, алды айлыында адазын таныыр».)
- в) 6 айдан 1 харга чедир (үнгээр болгаш бирги базым кылып, туттунуп кылаштаар) үези.
- г) 1 хардан 3 харга чедир назыны (кылаштаар, чугаалап эгелээр үези). 3 харлыг уруг чүнү кылып билер ужурлугул?
- д) 3 хардан 6 харга чедир – школа назы четпээн үези. Чараш аажы-чаңга, бодун шын алдынарынга быжыг хевирлеп кижизидер үези.

е) 6-7 хар, 8-10 хар – эге школа назыны; 11-13 хар – ортумак школа назыны.

ж) Шилчилгелиг (берге) назын. 14–16 хар үези.

з) Чалыы үези – назын халыыны, 16–20 хар үези. и) Паспорт алыры (14 хар), мага-бот четчи берген үези (18 хар).

к) Аныяк назын үези 20–30 хар; өглениринге таарымчалыг үези 20–30 хар; ажылга өөренип, албан эрге-дужаалын күүседип өөренир назын 25–40 хар; бодунуң частырыгларын медресеп, кара угаан кирер назын 40–50 хар; чогаадыкчы амыдыралдың үези 20–50 хар; чедир чурттаксаар назыны 60–70 хар, кыраан назын 70 хардан эгелээр, улуг назын 90 хардан эгелээр.

Аажы-чаң болгаш мөзү-бүдүш айтырыглары:

1. Темперамент дугайында билиг, ооң 4 хевири: сангвинник, флегматик, холерик, меланхолик, оларның аажы-чаңга салдары.
2. Аажы-чаң культуразының дөзү – чаяттыңан эки талалары; топтугтомаанныг, биче сеткилдиг чорук, эптиг-эвилең болгаш төлептиг чорук, шынчызы. Ажыт черге корум-чурум. Улус көрбээнде бодун ап чорууру, өттүнүп өөренир багай талалар: бот-тогдунар, ёзуургак чорук, каржы-дошкун сеткил, чүгле бодун бодаар, дужун хараар, ажырымчы сеткил, чайгылчак, туруш чок чорук. Оларны эдер аргалар.
3. Уругларның даштыкы хевири болгаш аажы-чаң культуразы. Кудумчуга, хөй-ниити черлеринге болгаш хөй-ниити транспортунга сагыыр чурумнар.
4. Кудумчуга бодун алдынары: чаңгыс талазы-биле кылаштаары, бокту (конфета саазыны, мороженое карты, тоорук сайы) тускай бок чыыр саваже октаарынга бичии, школа назыны четпээн назыдан эгелеп шуут -ла чаңчылчаан турарын хевирлээр.
5. Хөй-ниити черлеринге бодун ап билири: үнүн дынзытпайн чугаа кылыры, кижилер-биле чугаалажып билири (чугаа аяны).
6. Хөй-ниити транспортунга бодун алыры: билеттерни чогуур үезинде (сагындырыышкын чокка) садып алыры, олудун улуг назылыг азы ажы-төл туткан, эдерткен улуска чайлап бээри дээш оон-даа өске.

Семинар-кичээл: «Уруглар кижизидилгезинге ада-иениң киржилгези».

1. Ада-иелерниң уруглар мурнунга хүлээлгелери болгаш оларның кижизидилгези дээш харысалгазы. Ону хоойлуларда магадылааны.
2. Ада-ие уругларын чүнү кылып өөредип каар ужурлугул? Күш-ажылга өөредири: өг ажылы, чем кылып билири, дааранып билири, мал-маган ажылы, угаан сайзыралы, дылга, чечен чугаага, өпей ырыга өөредири, ёзулалдар, чаңчылдарга өөредири, культурага өөредири дээш оон-даа өске.
3. Ада-иениң үлегери деп чүл, кижизидилгеге ужур-дузазы. «Берге» төрелдер. Оларның мөзү-шынарының, чурумунуң уругларга салдары, ону эдериниң аргалары.

4. Өг-бүлеге албан сагыыр чаңчылдарга өөредири.

Кичээлдин практиктиг кезээ . Ада-ие, өгге кижизидилге дугайында чүүлдерни номнардан, сеткүүлдерден, солуннардан чыыры, өг - бүлезиниң дугайында бичии чечен чугааларны, чогаадыгларны бжири, өг -бүле альбомнарын эмгелеп, чыып, кылыры дээш оон-даа өске ажылдар.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. ТР-нин Конституциязы (Үндезин Хоойлузу). – Кызыл, 1992. «Кижиниң болгаш хамаатының кол эргелери, хосталгалары база хүлээлгелери» деп эгени долузу-биле өөренир, ар. 14–21.

2.«Өг-бүлениң байдалын, иелерни болгаш бичии чаштарның камгалалын экижидер талазы-биле бирги ээлчегде боттандырап хемчеглер дугайында» ТР-ниң Президентизиниң № 1 Чарлыы-биле таныжар, ону кичээлге ажыглаар.

3. Кенин-Лопсан М. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл, 1994. Дөрткү эге, ар. 53—65.

4. Куулар Н. БЯк сагыыр чүүлдер // Шын, 1992, сент. 17.

Семинар-кичээл: «Ада-ием - дазылым, даянгыжым, чоргааралым» (4 шаг).

1. Ие кижиниң өг-бүлениң эгези, ооң үлегер-чижээ, овур-хевири, уругларга, өске улуска салдары.

2. Ие кижиниң чонга, чуртка, күрүнеге үнелели – ону Хоойлуларда камгалааны, шаңналдары, эргелери.

3. Ада кижиниң өг-бүлениң дөзү, ооң кижизидилгеге онзагай киржилгези, үлегери, салдары.

4. Ада-ие, өгбелер мурнунга уругларның хулээлгелери, дузазы, арын-нүүрү.

5. Өскүстер, тываларның аңаа хамаарылгазы. 6. Бот-иелер, сурас уруглар, оларның хоойлу ёзуугаар камгалалы.

Кичээлдин практиктиг кезээ . Ава, ача, уруглар дугайында альбомнарын кылыры – шүлүктөр, чечен сөстөр, үлегер домактар, чуруктар болгаш өске-даа солун чүүлдерни киирер. Ава-ачага тураскааткан ужуражылгалар, делгелгелер, концерттер, шайлаашкыннар эрттирери.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1.Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң дүрүмү // Эне сөзү, 1992, янв. 15–21, ар. 1–2.

2. Кенин-Лопсан М. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл, 1994. Дөрткү эге, ар. 53—65.

3. Сарыг-оол С. Ангыр-оолдуң тоожузу. – Кызыл, 1968, 1–2 эгелер.

4.Эрдыниева Л. Берге, нарын байдалда: Республикада иелерниң, чаштарның, уругларның байдалының дугайында // Шын, 1992, окт. 6, 8. 16.

АНЫЯК ӨСКЕННИ ӨГ-БҮЛЕ ТУДАРЫНГА БЕЛЕТКЭЭРИНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Кол билиг – өг-бүле тударынга белен болуру деп айтырыг. Ооң тургустунган кезектери – назы-хары, мөзү-шынар талазы-биле сайзыралы, өнчү-хөреңгизиниң, тускай эртемниң, мергежилиниң бар-чогу, акша-шалың болгаш өске-даа чүүлдер.

Өг-бүле тударының эртемниң үндезиннериниң дугайында билиглер: укызыгуурунун «арыы», хоочулуг аарыглар чогу, психология талазы-биле тааржыры (аажы-чаңы, алган кижизидилгезиниң деңнели болгаш тускайы), гороскоп-биле тааржыр азы таарышпас эвилелчилери, чер-черниң тускай чаңчылдары.

Өгленишкин талазы-биле тыва улустун хоруглуг сагылгалары. Өгленишкинниң онзагай дөстери – найырал, ынакшыл, оларның философия болгаш медицина талазы-биле утказы. Тыва улустун уруглар чаш турда кудалажыр чаңчылдары. Кыс уругну өг -бүле тударынга белеткээри – тускай сайзыралы, ишке өөредири: идик-хеп даарап, бажың ишти эмгелеп, каастап, арыглап, аыш-чем кылып, инек саап, мал, куш азырап билири.

Ие болурунга белеткел: кыс уругну өг-бүлеге, эр кижиге шынчы, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болур кылдыр иениң өөреди.

Оол уругнун өг-бүле тударынга белени – назы-хары, сайзыралы, угаанмедерелиниң чедишкени. Эр кижиниң өгнүн чөленгиижи болурунга белени. Өгнүн кадыг ажылын кылып, акша-төгерик тып, ажилгыр, аваангыр, мерген болур кылдыр ада өөредиин эрткени. Эр кижиниң өгге ийи дакпыр харысалгазы – кадайы болгаш ажы-төлүнге ынакшылы, оларның мурнунга хүлээлгелери.

Ада кижиниң кыс уругларынга шын хамаарылгалыг болурунга өөредири. Ада болгаш оол уруг, аданың аңаа үлегер-чижээ болгаш салдары. Аныяк өг-бүле: баштайгы бергедээшкinner, чөрүлдээлер, оларның тыптып келир чылдагааннары, ажып эртери.

Аныяк өг-бүле – салгалдың уламчылакчылары. Аныяк ие. Аныяк ада. Уруглуг болурунга белеткел. Сааттыг херээжен кижиниң сагыр чүүлдери, божууру. Уругну хүлээп алыры. Божаан кижиниң чуруму, аңаа дуза. Уруг дою, эрттирер чаңчылдары. Баштайгы уругнун кижизидилгези. Төрелдерниң дузазы, салдары.

Баштайгы уруг болгаш ооң бичии дунмалары. Аныяк өг-бүлелерге тургустунуп кээр таварылгалар: аажы-чаңы таарышпайн баары, кайы-бирээзиниң ажил кылбайн, өг-бүлени азырап шыдавайн баары, арагалаашкын, кайы-бирээзиниң «чиик» чуруму. Чарлышкын. Долу эвес аныяк өг-бүле, ооң уруглары, өгбелериниң аңаа хамаарылгазы. Аныяк өг-бүлеге деткимче, дуза айтырыглары, өнчү-хөреңги, акша-төгерик-биле дуза, чагыг-сүме, доктаамал харылзаа, хайгаарал. Аныяк өг-бүлениң ёзулалдыг куда-дойлары, оларны

эрттирер ужуру, утказы. Аныяк өг-бүле болгаш тыва культура, ёзулалдар, чаңчылдар. Аныяк өг-бүлениң өгбелерге хамаарылгазы, ол талазы-биле уругларны кижизидери.

Семинар-кичээл: «Өг-бүле тударының экономиктиг болгаш социалдыг үндезиннери»

1. Өг-бүле тударының социалдыг үндезиннери – ынакшыл, найырал, ботботтарынга тааржыры болгаш өске-даа айтырыглары.
2. Өг-бүлени хоойлужуткан магадылалы: бадылаашкын, өг -бүле дугайында дугуржулга (сөөлгү үеде кылып эгелээн), өг-бүле дугайында хоойлу.
3. Өг-бүле тударының экономиктиг талазы: оолдуң, кыстың өнчүзү, чедип алган эртем-мергежили, ажылдап алыр акшазы, ада-иезиниң, төрелдериниң дузазы.
4. Душтук аныяктарның мөзү-шынары. Өг-бүле тударының мурнунда билзе чогуур тыва ёзу-чаңчылдар.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. Тыва Республикага Күрүнениң аныяктар политиказының дугайында ТР-ниң Хоойлузу // Шын, 1993, март 5.
2. Кенин-Лопсан М. Тыва чоннун бурунгу ужурлары.— Кызыл, 1994, үшкү эге, ар. 36—52.
3. Чүлдүм Ч. «Сеткил байлаа — национал байлак» // Шын, 1991, янв. 10.
4. Өг-бүле дугайында хоойлулар. (Үстүнде семинарларда айтып каан.)

Семинар-кичээл: «Кыс уругну өг-бүле тударына белеткээри».

1. Тываларның назы-хар хуваалдазы. Назы четкен кыс уругларның тускай байдалы, хевири, мөзү-шынары.
2. Кыс уругнуң өг-бүле тударына белени болгаш кылып билир чүүлдери.
3. Кыс уругну ие кижини болурунга белеткээри, өөрөдир чүүлдери.
4. Келин кыс уругларның чуруму, бодун ап билири (бег-кунчузунга хүндүткел, өөнүң иштинге бердингени, ажы-төлүн ажаап кижизидери, өг ажылын уштап-баштап билири).
5. Кыс кижиниң өг-бүлезинге хамаарылгазы, ону быжыглаарына киржилгези.

Кичээлдин практиктиг кезээ. Кыс уруглар дугайында чечен сөстөрни чыыры.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. Кенин-Лопсан М. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл, 1994, 2-ги эге, ар. 2.
2. Папын М. Ие-чаштың сагылгазы /Тыва ёзу-биле херээжен кижиниң божуп чиигээри // Эне сөзү, 1991, май 5.
3. Сарыглар С. Тыва кавай // Хемчиктин сылдызы, 1990, апрель 12, ар. 4.
4. Херлии И. Иштиг херээжен эң-не хүндүткелдиг. /Ценгел тываларында ёзулалдар // Тываның аныяктары, 1993, март 6.
5. Чудак Р. Сукас уругга хамаарыштыр ёзулалдар // Тыв. аныяктары, 1990, октябрь

Семинар-кичээл: «Оол уругну өг-бүлө тударыңга белеткээри».

1. Оол кижиниң назы аайы-биле сайзыралы, ёзулуг эр кижиге болу берген мөзү-шынары.
2. Оолдар кижизидилгезиниң онзагай хевирлери. Оол уруг болгаш ада кижиге.
3. Оол уругну өг-бүлө чуртталгазыңга белеткээри.
4. Оол уругнуң өг-бүлөгө кылып билир ажилдары, оларның тускай хевирлери.
5. Оол уругнуң ада болуруңга белеткели.
6. Күдээ кижиниң чуруму. Аныяк эр кижиниң чаа өөңгө чуруму.

Кичээлдиң практиктиг кезээ. Оол уруглар дугайында шүлүктөрни, чечен сөстөрни чыыры.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. Кенин-Лопсан М. Тыва чоннуң буруңгу ужурулары. Кызыл, 1994, 1 эге, ар. 7 -23, VI эге, ар. 78–98.
2. Түлүш Д. Эжелик. Аныяктарны ээ-харысалгалыг, хумагалыг чорукка кижизидер талазы-биле тыва чоннуң, бир ёзулалының дугайында //Тыва Республика, 1991, окт. 11, ар. 7.
3. Түлүш Н. Өг тип билир сен бе? // Шын, 1992, апр. 11, ар. 3.
4. Түлүш С. Кежегеден өстүрер бис бе? // Ленинчи орук, 1991, апр.

Семинарларны эрттирип тургаш, кичээлдиң янзы-бүрү солун хевирлерин ажыглаары чугула. «Даңгына», «Начын» деп бичии мөөрейлер, оол, кыс уруглар дугайында шүлүктөр, чечен чугаалар, дүрген-чугаалар маргылдаалары, найырал, ынакшыл дугайында диспуттар, адалар, авалар конференциялары, юристер, милиция ажилдакчылары-биле ужуражылгалар дээш өске-даа хевирлер.

Семинар-кичээл: Аныяк өг-бүлөгө бичии уругну кижизидери.

1. Аныяк херээжен кижиниң ие болуруңга белеткели. Божуур кижиниң чуруму.
2. Эр кижиниң уруглуг болуруңга харысалгазы, хүлээлгези. Кадайы иштиг турар үеде чуруму.
3. Уруг төрүттүнеринге белеткел. Божуур кижиниң чуруму, аңаа дуза.
4. Уруг доюнуң ёзулалдары.
5. Чаа божуур уругну ажаап дорукутарыңга сагыыр чүүлдер.
6. Уругну өстүреринге, кижизидеринге кол негелделер.

Кичээлдиң практиктиг кезээ. Кавай иштеп, уруг шарып өөредери.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. Ондар Т. Тывалар дугайында кым чүнү бижип турарыл? (Тыва бичии чаштарны канчаар азырап, өстүрүп турарыл, оларны сагыыр чаңчыл- дарының дугайында.) // Эне сөзү, 1993, март 24, 31, ар. 2.
2. Кенин-Лопсан М. Тыва чоннуң буруңгу ужурулары. – Кызыл, 1994, VIII эге, ар. 123–127.

VI эге

НИИТИ КАТАПТААШКЫН

Маңаа кол-кол айтырыглар талазы-биле зачѣт болгаш өске-даа хыналда кичээлдерден аңгыда, иеге, адага тураскааткан шүлүктөр, чечен чугаалар кичээлдерин, «Даңгына», «Начын» деп бичии мөөрейлерни, төрөл бөлүктөр байырын болгаш өске-даа хевирлерни ажыглап тургаш, бо программада көрдүнгөн билиглерни шиңгээдип алганының деңгелин, билииниң быжыын хынаар.

Календарь-темалыг планнаашкын

№	Темалары	Шагы	Ай, хүнү
1	Өг-бүле педагогиказынын кол билиглери, сорулгалары, тывылган дөзү	1	07.09
2	Бодунуң өг-бүлезиниң дугайында кичээл-семинар.	1	14.09
3-4	Өг-бүле ыяжын чурууру.	1	21.09 28.09
5-6	Алдар-аттыг, сураглыг, ажылдакчы, салым-чаяанныг төрелдер.	1	05.10 12.10
7	Улуг назылыг кижилерге хамаарылга.	1	19.10
8-9	Өгбелер, дөргүл-төрелдер, төрел-бөлүктөр.	1	26.10 09.11
10	Семинар-кичээл: «Өгбелерим – тоогу дозум»	1	16.11
11	Өг-бүле: тывылганы, төөгүзү, кижизидикчи салдары	1	23.11
12-13	Өг-бүле тургузуу, ниитилелге ооң ужур-дузазы	1	30.11 07.12
14-15	Ада-ие болгаш ажы-төл кижизидилгези	2	14.12 28.12
16-17	Чаш төлдү ажаап-тежээри, азырап-өстүрери.	2	11.01 18.01
18	Ажы-төлдү школага өөрениринге белеткээри.	1	25.01
19-20	Эртем-билигге ажы-төлдү белеткээри	2	01.02 08.02
21	Семинар-кичээл: «Ада-ием – тоогу-дозум, чоргааралым»	1	15.02
22-23	Аныяк өскенни өг-бүле тударынга белеткээриниң айтырыглары	2	29.02 07.03
25-26	Өг-бүле тударының экономиктиг болгаш социалдыг үндезиннери.	2	14.03 21.03
27	Келин кыс айтырарының чуруму, негелделери.	1	28.03
28	Куда-дой дүжүрериниң чуруму.	2	04.04
29-30	Кыс уругну өг-бүле тударынга белеткээри	2	18.04
31-32	Оол уругну өг-бүле тударынга белеткээри	1	25.04
33	Аныяк өг-бүлеге бичии уругну кижизидери.	1	16.05
34	Катаптаашкын	1	23.05

Ажыглаар литература данзызы

Тыва дылда:

1. Кенин-Лопсан М. Тыва чоннуң бурунгу чанчылдары. – Кызыл, 1994.
2. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. – Кызыл, 1992.
3. Салчак К. Чоннуң угаан-бодал, сагыш-сеткил болгаш мөзү-бүдүш талазы-биле байлакшылы, дуржулгазы // «Башкы» сеткүүл, 1993, № 1, ар. 18–25.
4. Салчак К. Б., Салчак Л. П. Уруглар кижизидилгезиниң дугайында башкыларга болгаш ада-иелерге методиктиг сүмелер. Кызыл, 1982.
5. Самбуу И. У. Тыва оюннар. Кызыл, 1992.
6. Өг-бүле болгаш дөргүл-төрелдер дугайында терминнер // Тываның аныяктары, 1990, июль 14.
7. Чүлдүм Ч. Тыва улустуң чаагай чаңчылдарын өөрөдилгеге болгаш кижизидилгеге ажыглаарының аргалары // «Башкы» сеткүүл, 1993, № 1, ар. 10-15.